

Naar aanleiding van de in ons vorig nummer gepubliceerde lezing van Silvio Senn, "Über Endlichkeit und Unendlichkeit in der Natur. Entwurf einer Aporie." ontvingen wij een reactie. Als bijdrage tot een mogelijke discussie is die hieronder opgenomen.

Senn's aporie

door

Geert Maessen.

In zijn "Entwurf einer Aporie"¹ ontvouwt Silvio Senn op grond van vier premissen een aporie waaruit hij geen uitweg ziet. De vier premissen zijn volgens hem, en ik sluit me daarbij aan, nog steeds een goede karakterisering van de huidige filosofische stand van zaken². De aporie mag dan ook een rake typering worden genoemd van een van de grootste problemen van ons tijdsgewricht.

Als we de natuur denken als het principieel nooit volledig mathematisch beschrijfbare, unieke en oneindige absolute³, dan kan men daarin twee noodzakelijk aanwezige momenten onderscheiden: de scheppende natuur en de geschapen natuur. Deze twee momenten zijn nader te karakteriseren als het produktieve en het produkt of, in hoogste abstraktie, het subjekt en het objekt⁴.

De oneindigheid van de aldus beschouwde natuur kan slechts in deze twee-eenheid worden begrepen. Ze kan immers nooit slechts als (geschapen) objekt worden gedacht, want dit veronderstelt reeds het scheppende en onbepaalde oneindige. Maar ook kan ze nooit slechts als (scheppend) subjekt worden gedacht, het scheppende kan immers slechts als zodanig worden begrepen in en door het geschapen en

G. Maessen

beperkte eindige. De oneindigheid van de natuur vormt de tweede premisse.

De hieraan inherente wederzijdse afhankelijkheid van het eindige en oneindige wordt door Senn nader uitgewerkt en vastgelegd in de derde en vierde premisse. Het feit dat wij als eindige schepselen niet om het absolute heen kunnen, als onze mogelijkhedenvoorwaarde en teleologische bestemming, vormt de derde premisse. Het is de transcendentale these van het absolute subjekt-objekt⁵. De keerzijde van deze these vormt de vierde premisse, die zegt dat het oneindige absolute óók afhankelijk is van het eindige en relatieve⁶. Het absolute moet zich noodzakelijk veruitwenden in het eindige, en dus in ons, en bovendien moet het dit eindige in zijn eindigheid bewaren om de oneindigheid van het absolute te kunnen waarborgen⁷. Deze vierde premisse, waarin de derde en tweede reeds liggen besloten, vormt het onvermijdelijke transcendentale uitgangspunt voor de ontvouwing van de aporie en is gebaseerd op het transcendentale feit van het bewustzijn⁸.

De eerste premisse vormt het andere en eigenlijke uitgangspunt voor die aporie en is gebaseerd op een empirisch feit, namelijk het toenemende ingrijpen van de mens in de natuur middels de technologie⁹. In het verlengde van dit ingrijpen ligt de vernietiging van de aardse vormenrijkdom en wellicht zelfs de vernietiging van het universum.

Men kan zich nu, met Senn, afvragen of de eindige geschapen natuur op zodanige wijze in de oneindig scheppende natuur kan ingrijpen dat de oneindige produktiviteit daarvan kan worden tegengewerkt of zelfs kan worden teniet gedaan¹⁰. Als dit mogelijk zou zijn dan zouden we in een situatie kunnen belanden waarin schepselen beschikken over een macht die in vroeger tijden slechts aan God werd toegeschreven, namelijk de vernietiging van al het eindige¹¹. Dit zou dan, op grond van de vierde premisse, tevens de vernietiging inhouden van het oneindige zelf in zijn oneindige produktiviteit. Het zou dan dus mogelijk zijn dat de geschapen natuur de oneindig scheppende

bedrijvigheid van het absolute, en daardoor het absolute zelf, in het volstrekt nietige niets zou kunnen vernietigen. Dit (absolute) niets zou zich wederom nooit meer uit haar 'nul-potentie' kunnen ontwikkelen, d.w.z. de oneindig scheppende bedrijvigheid zou voor eeuwig zijn lamgelegd. 'Alles' zou dan weer tot zijn vermeende oorsprong zijn teruggekeerd en de vermeende cirkel zou voor eeuwig zijn gesloten.

Als dit geen weerzinwekkend toekomstperspectief is, wat zou er dan nog wel die naam waard kunnen zijn? Toch is het volgens Senn juist dit perspectief waarin het "technologisch universum" ons plaatst¹². Het is daarom van het grootste belang dat dit technologisch universum filosofisch wordt doordacht en tot begrip wordt gebracht¹³. Volgens Senn gebeurt dit niet, in ieder geval niet vanuit het perspectief van de transcendentale filosofie¹⁴. De kritiek op de implicaties van de technologie is echter niet met hem begonnen. Er zou een geschiedenis van die kritiek geschreven kunnen worden die minstens terugvoert tot Aristoteles¹⁵ en bij Heidegger¹⁶, een van Senns leermeesters, een modern hoogtepunt vindt. Senn zal dan ook eerder het feit betreuren dat die kritiek tot nu toe niet het gewenste resultaat heeft gehad¹⁷. En daardoor verwijst hij naar een eveneens schrijfbaar geschiedenis over het nut van de filosofie.

Senn overdenkt de implicaties van het technologisch universum op een manier die het in regelrechte tegenspraak brengt met de eigen aard van het absolute. Het technologisch universum wordt door hem getypeerd als de "kunstmatige oneindige produktiviteit" welke het in die produktie slechts om de produktie gaat¹⁸. Voor de legitimering van die produktie verwijst ze slechts naar de produkten zelf en niet naar een zingevend kader waarin die produkten, samen met de 'natuurlijke' schepselen, een zin hebben. Voor de instandhouding van de produktiviteit zijn "grondstoffen" nodig die vervolgens van hun natuurlijke zin worden beroofd¹⁹. Het technologisch universum behelst dus de onvermijdelijke roofoverval op de natuur met als gevolg de

G. Maessen

vernietiging ervan²⁰. Het betekent dus de vernietiging van de geschapen natuur, maar daardoor ook die van de scheppende natuur²¹. Maar het onvermijdelijke absolute betekende nu juist het permanent noodzakelijke bestaan van de natuuur als scheppend én geschapen.

De aporie waarin hij zo belandt lijkt dus op een onvermijdelijke tegenspraak te berusten. Toch is dit niet het geval. Eerder ontstaat ze door de botsing van empirische en transcendentale feiten, namelijk de toenemende destructie van de aardse vormenrijkdom (de eerste premisse) en de noodzakelijke afhankelijkheid van het absolute van diezelfde vormenrijkdom (de vierde premisse). De tegenspraak die voor de aporie van belang schijnt te zijn ontstaat pas als de ene sfeer tot de andere wordt herleid. Senn vertaalt daartoe het empirische feit naar de transcendentale implicaties van de gedachtes die eraan ten grondslag zouden liggen. Als we deze vertaling accepteren, en daarbij bovendien de transcendentale implicaties van het transcendentale feit, dan belanden we onvermijdelijk in een tegenspraak. Het absolute bestaat dan noodzakelijk én het kan worden vernietigd.

Uit de constatering van de toenemende destructie kunnen we echter niet afleiden dat het technologisch universum werkelijkheid is. De aan dit universum ten grondslag liggende gedachte dat we alles zouden kunnen beheersen en naar onze hand zouden kunnen zetten en dat we bovendien de antwoorden op alle mogelijke vragen zouden kunnen vinden, is in het beste geval slechts een ideaal waarvan we de filosofische consequenties niet hebben doordacht. Vroeg of laat zal dit ideaal moeten worden verlaten. Als bijvoorbeeld de "grondstoffen" op zijn moeten we de hand aan onszelf slaan om de kunstmatige produktie in stand te kunnen houden. Uit de toenemende zorg voor het milieu lijken we de conclusie te kunnen trekken dat dit langzamerhand wordt ingezien. Leven zonder geschapen natuur lijkt onmogelijk. We hebben zelfs onze eigen scheppingen (waaronder de technologie) nodig om die natuur leefbaar te houden. De hoogmoed van de technologie lijkt dus al op zijn

retour.

De eerste premisse poneert deze hoogmoed echter juist als een feit als ze zegt dat de destructie niet in het proces van de natuur ligt, maar het resultaat is van menselijk ingrijpen²². Nu is het inderdaad zo dat het metafysische dier mens een wezenlijk transcendentiaal moment niet ontzegd kan worden, maar dit betekent nog niet dat het menselijk ingrijpen niet tot het proces van de natuur zelf behoort. Buiten de oneindigheid van de natuur valt immers niets meer te denken. Als je dit toch denkt te kunnen dan reduceer je daarmee de oneindigheid van de natuur tot een of andere 'beperkte' oneindigheid, bijvoorbeeld een mathematische of een fysische. Het zijn juist dit soort oneindigheidsbegrippen die aan het technologisch universum eigen zijn²³. Als je de these van de oneindigheid van de natuur, die aan de vierde premisse ten grondslag ligt, serieus neemt dan is het absurd om te spreken over iets dat niet tot die natuur zou behoren en er dus buiten zou vallen. Alles wat buiten die natuur valt behoort tot de sfeer van het onmogelijke. Hoogstens kunnen we van bepaalde zaken 'denken' dat ze mogelijk zijn, maar de werkelijkheid zelf zal uiteindelijk beslissen over de juistheid ervan. Het "technologisch universum" is een van die onmogelijkheden. Zelfs al zouden we systematisch en collectief zo'n universum willen installeren, dan zou het nog niet lukken. Er is immers maar één werkelijkheid, en die laat zich niet vervangen of vernietigen. Absoluut gezien valt er zelfs niet het minste of geringste aan te veranderen.

Als we de (absurde) eerste premisse wel accepteren zoals hij er staat dan is daarmee het technologisch universum echter nog steeds niet geïnstalleerd. Wat we dan toegeven is ten eerste de toenemende destructie en ten tweede (en belangrijker) de mogelijkheid dat het eindige het oneindige kan aantasten. Het ingrijpen van de eindige mens wordt immers buiten de oneindigheid van de natuur geplaatst maar het heeft er wel greep op. Als je dit op voorhand accepteert dan lijkt het me weinig zinvol om je

G. Maessen

vervolgens af te vragen of het wel mogelijk is ²⁴. Maar zelfs als we dit aanvaarden is het nog maar de vraag of daarmee ook het technologisch universum is geïnstalleerd. Het is immers hoogstens "op gang gebracht"²⁵, maar daarmee is de kunstmatige oneindige produktiviteit nog steeds geen werkelijkheid. Ze zou immers ook weer kunnen stoppen. Misschien is de menselijke existentie met zijn vermeende, buiten de oneindigheid liggende macht, eerder een volstrekt niets vergeleken met de oneindigheid van de werkelijkheid. Misschien is de "hoogste potentie van de bewuste apperceptie"²⁶ dus maar een nietig en voorbijgaand verschijnsel in de potentie van de oneindigheid. Misschien ook niet! Het lijkt me voor ons in ieder geval onmogelijk om te kunnen uitmaken welke 'louter logische mogelijkheden' werkelijk zijn, om ze vervolgens op te nemen in een absoluut geldige filosofische these. De werkelijkheid lijkt uiteindelijk toch krachtiger dan onze fikties.

Door de onmogelijkheid van het technologisch universum zijn we gered uit de radeloosheid van de aporie. De aporie bleek eerder te berusten op het volstreekte wantrouwen in de redelijkheid van de mens, dan op het noodzakelijk aanvaarden van het absolute. De menselijke redelijkheid werd immers, zoals boven is aangetoond, buiten het absolute, in de onmogelijkheid van de duivelse hoogmoed geplaatst. De aporie lijkt hierdoor eerder te behorden tot de sfeer van het verwerpelijke²⁷ nihilistische cynisme dat zegt: "Wat maakt het allemaal uit dat we naar de verdommenis gaan, het zal er toch niet slechter op worden." Senn zou dan kunnen zeggen: "Het maakt allemaal niets uit, wat we ook doen, het zal er toch nooit beter op worden." De aporie kan aldus worden bijgeschreven in een technologische traditie die levens- en zin vragen afdoet met een verwijzing naar louter logische mogelijkheden²⁸. Mogelijkheden die echter als mogelijkheden niet filosofisch zijn doordacht en tot begrip gebracht. De antwoorden die de technologie en het nihilisme op de aporie leveren kan Senn dan ook (terecht) ontzenuwen²⁹ maar het filosofisch antwoord niet³⁰.

De aporie heeft dus een uitweg gevonden in de

onmogelijkheid van het technologisch universum en kan blijven voortleven als een hartstochtelijke waarschuwing voor de hoogmoed van de technologie die vroeg of laat haar menselijke maat weer zal moeten toegeven. De God waartegen het fiktieve universum concurreert zal uiteindelijk sterker blijken, en het zal niet meer gaan om de dood van God of om de dood van de natuur maar om de dood van het technologisch universum³¹.

Noten:

1. S. Senn "Über Endlichkeit und Unendlichkeit in der Natur. Entwurf einer Aporie.", in Stoicheia, 3e jaargang no.1, april 1988, blz. 47-64.
2. Blz. 55, 2e al.
3. De nog nader te bepalen these van de oneindigheid (de tweede premisse) wordt door Senn mogelijk geacht op grond van het feit dat de natuurwetenschap tot nu toe geen uitsluitsel heeft gegeven over eindigheid of oneindigheid van het universum. Blz. 48, 3e al.
4. Blz. 50, 2e al.
5. Blz. 49, 2e al.
6. Deze afhankelijkheid wordt door Thomas nog ontkend, maar is in het Duits idealisme een van de grondgedachten. Zie bijv. J. Hollak, "Wijsgerige reflectie over de scheppings-idee.", in De eindige mens?, Bilthoven 1975, blz. 89-103.

G. Maessen

Ook Leibniz ontkent deze afhankelijkheid nog als hij spreekt over Gods absolute vrijheid, maar feitelijk is hij een trouw leerling van Spinoza als hij beweert dat God niet anders kan dan de beste wereld verwerkelijken. Zie bijv. Metafysische verhandeling, §13. Leibniz' dubbelzinnigheid lijkt dus precies tussen Thomas en Hegel in te staan.

7. Blz. 55, 1e al. en blz. 59 onderaan.

8. Blz. 60 bovenaan.

9. Blz. 47, 2e al.

10. Blz. 57, 1e al.

11. De oorzaak van alle menselijke zonde ligt volgens Thomas in de zelf-liefde die is ontaard in een zelfoverschatting, d.w.z. in een onderschatting van Gods 'unieke' macht (S.Th. 1a2ae 77,5). 'Scheppen is de eigenlijke activiteit van God alleen (S.Th. 1a 45,5), en de schepselen zijn voor hun bestaan voortdurend en onvoorwaardelijk afhankelijk van Gods scheppende activiteit (S.Th. 1a 104,1). God, en Hij alleen, heeft ook de macht om alles te vernietigen, d.w.z. het bestaan te ontnemen (S.Th. 1a 104,4). Ook voor Leibniz is het onmogelijk dat het eindige het oneindige kan aantasten. God als oorzaak van al het eindige is bij hem immers zelf noodzakelijk, en dus eeuwige oorzaak van al het eindige (Monadologie §45-48). Analoog is ook Hegels positie als hij beweert dat het absolute eeuwig zichzelf zal blijven genieten (Encyclopädie §577). Pas ná de omweg over Schopenhauer, Nietzsche en Heidegger, die God in het technologisch universum konden zien omslaan, lijkt de vermeende macht van het eindige dergelijke monstrueuze proporties aan te kunnen nemen.

12. Blz. 61.

13. Daartoe zouden we ons minstens de dubbelzinnigheid van dit "technologisch universum" bewust moeten worden. Is het een verwijzing naar de werkelijkheid, of is het meer zoiets als het "heersend bewustzijn"? Senn lijkt zonder problemen voor het eerste te kiezen. Ik zou daarentegen liever voor het tweede kiezen. Volgens de wet van behoud van ellende krijgen we echter allebei onze portie problemen. Het verschil is alleen dat Senn ze krijgt nádat hij zijn

theorie heeft gelanceerd, terwijl ik ze krijg vóórdát ik aan zoiets toekom.

14. Blz. 60, 2e al.

15. Zie bijv. Ethica Nicomachea VI,5.

16. Zie bijv. Die Frage nach der Technik, 1954.

17. Met het oog op het volgende kunnen we misschien beter spreken over 'tot voor kort', hoewel men zich dan kan afvragen of het 'gewenste resultaat' te danken is aan de filosofische kritiek.

18. Blz. 56 bovenaan.

19. Blz. 56 midden.

20. Blz. 56 onderaan.

21. Blz. 57 bovenaan.

22. Blz. 47, 2e al.

23. Als zou zijn aangetoond dat het 'fysisch' universum in zich gesloten is, dan is dit nog geen argument voor de 'filosofische' these van de eindigheid van dat universum (beter, de natuur). Wetenschappers lijken dit zelfs (heel filosofisch) toe te geven als ze zeggen dat dit "puur speculatief" is en geen "onderwerp van de fysica" (blz. 62, noot1). Een 'filosofische' eindigheid van het universum is eenvoudig een absurditeit. De filosofische these van de oneindigheid is dan ook volstrekt onafhankelijk van wetenschappelijke resultaten. Hoogstens kunnen die resultaten ons helpen om de filosofische these beter te formuleren. Dit betekent o.a. dat die these ook wetenschappelijk 'aanvaardbaar' wordt. Maar dat is heel iets anders dan een 'rechtvaardiging' van die these, want die heeft ze helemaal niet nodig. Tenzij binnen de filosofie zelf. Maar de filosofische rechtvaardiging is eerder een 'verheldering' van de begrippen waarin we dat wat waar is proberen uit te drukken en niet in de eerste plaats een verdediging ervan dát het waar is. Dit laatste veronderstelt immers dat dat ook niet zo had kunnen zijn, maar dat is nu juist niet het geval.

24. Blz. 57, 1e al.

25. Blz. 56, r.12.

26. Blz. 58, r.15.

G. Maessen

27. Blz. 58 onderaan.

28. Dat de menselijke existentie en onze wereld de tot nu toe enige bekende realiteiten zijn, stelt ze in zekere zin op een hoger plan dan de louter logische mogelijkheden van bijv. 'buitenaards leven' die immers 'slechts' gedacht zijn. Zij verdienen dan ook terecht de eerste prioriteit als het erom gaat iets te bewaren (blz. 57 onder- en blz. 58 bovenaan). Maar dit betekent nog niet dat ze absoluut gezien de hoogste prioriteit hebben, of dat de hoogste potentie van de ontwikkeling van het absolute, de potentie van de bewuste apperceptie is. Dit is immers wederom 'slechts' een logische mogelijkheid, waarvan de eventuele juistheid waarschijnlijk eveneens nooit zal worden ingezien.

29. Blz. 57-59.

30. Blz. 60, r.20-28.

31. Het zal dus gaan om de dood van 'gedachtes', en niet om de dood van een daaraan beantwoordende realiteit.